

‘પરંપરાગત પ્રાકૃત વ્યાકરણ કી સમીક્ષા ઓર અર્ધમાગધી’ એ પુસ્તકનો પરિચય

કે. આર. ચન્દ્ર

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ૧૫ અધ્યાય છે જેમાં પ્રાકૃત ભાષામાં થતાં ધ્વનિ-પરિવર્તન અને તેના વ્યાકરણના નિયમો વિષે વિશિષ્ટ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણકારો શું શું નિયમો આપે છે અને ઉપલબ્ધ પ્રાકૃત સાહિત્યની ભાષા ઉપર તે ક્યાં સુધી લાગુ પડે છે તથા શિલાલેખોની પ્રાકૃત ભાષાને ધ્યાનમાં લઈને વ્યાકરણના નિયમોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે જે આ પ્રમાણે છે :-

૧. પ્રાકૃત ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે ભરતમુનિનો શો અભિપ્રાય છે અને સંસ્કૃત ભાષા સાથે પ્રાકૃત કેવી જાતનો સંબંધ ધરાવે છે. ઉપસંહાર રૂપે એમ કહેવામાં કેંઈ દોષ જણાતો નથી કે પ્રાકૃત ભાષાની માત્ર સમજૂતી માટે સંસ્કૃત ભાષાનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે, ન કે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

૨. મધ્યવર્તી ‘ત’કારનું ‘દ’માં પરિવર્તન માત્ર શૌરસેની અને માગધીમાં જ થાય છે કે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં અથવા તો સામાન્ય પ્રાકૃતમાં પણ વરુચિના પ્રાકૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે ક્યારેક ક્યારેક ‘ત’ના બદલામાં ‘દ’ના પ્રયોગો મળતા હતા.

૩. મધ્યવર્તી ‘પ’નું પ્રાયઃ ‘વ’માં પરિવર્તન થાય છે એવો જે નિયમ આપવામાં આવ્યો છે તે પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષામાં કેટલે અંશે લાગુ પડે છે.

૪. મધ્યવર્તી અલ્પપ્રાણ વ્યંજનોનો પ્રાયઃ લોપનો નિયમ અર્ધમાગધી ભાષા અથવા પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉપર લાગુ પડતો નથી.

૫. ઉદ્વૃત્ત સ્વરના સ્થાને ‘ય’ શ્રુતિનો પ્રયોગ માત્ર જૈન પ્રાકૃત સાહિત્યની વિશેષતા ગણવામાં આવી છે પણ શિલાલેખોમાં પણ આવી જ પ્રવૃત્તિ જોવા મળે છે.

૬. અનુનાસિક વ્યંજન ઙ, અને ઞ (કંઠ્ય અને તાલવ્ય)ના પોતાના જ વર્ગના વ્યંજનો સાથે સંયુક્ત રૂપે પ્રયોગો આમ એક પ્રાચીન પદ્ધતિ છે અને અર્ધમાગધી ભાષામાં તેમના સ્થળે અનુસ્વારનો પ્રયોગ પરવર્તી કાઢમાં થવા પામ્યો છે એમ જણાય છે.

૭. આદ્ય દંત્ય 'ન'કારનો પ્રયોગ પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓમાં થતો હતો જ્યારે તેમના સ્થાને મૂર્ધન્ય 'ળ'કારનો પ્રયોગ સર્વથા પરવર્તી કાઢની વિશેષતા રહી છે.

૮. એ જ રીતે મધ્યવર્તી 'ન'કાર(દંત્ય)ના પ્રયોગની પરંપરા પણ પ્રાચીન છે પણ પરવર્તી કાઢના વ્યાકરણકારેના નિયમોને લીધે પ્રાચીન પ્રાકૃતોમાં પણ તેના સ્થાને મૂર્ધન્ય 'ળ'કારના પ્રયોગો ધીરે ધીરે પ્રચલિત થવા પામ્યા છે. આ પ્રકારના પ્રયોગોમાં વરુચિના પ્રાકૃત વ્યાકરણનો વધારે પડતો પ્રભાવ છે, એ એક નિર્વિવાદ હકીકત છે.

૯, ૧૦. એની જ રીતે 'ઙ', ન્ય, અને ત્ર'નું દંત્ય 'ત્ર'માં પરિવર્તન પ્રાચીન ગણાય છે જ્યારે એમના સ્થાને મૂર્ધન્ય 'ળ' ના પ્રયોગો પરવર્તી કાઢની પ્રવૃત્તિ છે. સાથે સાથે સંયુક્ત વ્યંજન 'ળ્ય' અને 'ળ્' (ળ્ય-ળ્) પણ દંત્ય 'ત્ર'માં બદલાઈ જાય છે એવું પૂર્વ ભારતની પ્રાચીન શિલાલેખોની ભાષામાં જોવા મળે છે. એટલે અર્ધમાગધીમાં તો સામાન્યરૂપે 'ત્ર'ના સ્થાને 'ળ'ના પ્રયોગો એના મૂળ સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ થઈ જાય છે.

૧૧. સસમી એકવચન માટે '-રિસ અને પછી-મ્હિ' આ બંને પ્રાચીન વિભક્તિ પ્રત્યયો છે. પરવર્તી કાઢમાં એમના સ્થાને 'મિ'નું પ્રચલન થવા પામ્યું છે. જે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો પ્રત્યય છે, ન કે અર્ધમાગધી પ્રકૃતનો.

૧૨. (અ) પ્રથમા દ્વિતીયા બહુવચનનો '-ળિ'

(બ) તૃતીયા એકવચનનો '-ણ'

(સ) તૃતીયા બહુવચનનો '-હિ'

(દ) ષષ્ઠી બહુવચનનો '-ળ્' અને

(ક) સસમી બહુવચનો '-સુ' આ બધા પ્રત્યયો

પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓના પ્રાચીન પ્રત્યયો છે જ્યારે જ્યારે એમની જગ્યાએ ક્રમશઃ (અ)-ઈ-ડ, (બ)-ણ્, (સ)-હિ, હિં, (દ)-ળ, અને (ક) -સું પ્રત્યયો પરવર્તીકાઢમાં વિકસિત થયાં છે અને તેઓ વધારે પડતા પરવર્તી પ્રાકૃતોમાં વપરાયેલા જોવા મળે છે. અર્ધમાગધી જેવી પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષા પણ પરવર્તીકાઢમાં તેમના પ્રભાવથી બચી શકી નહીં એ એક હકીકત છે. એટલે એમ કહેવું જોઈએ કે પરવર્તીકાઢના પ્રત્યયો પણ મૂળ અર્ધમાગધીમાં ઘૂસી ગયા છે.

૧૩. મધ્યવર્તી વ્યંજન એટલે કે વેદો અને પાલિમાં વપરાતો 'ળ' (ગુજરાતી 'ળ', મરાઠી-ગુજરાતી '઴') પ્રાચીન પ્રાકૃતમાં પણ વપરાતો હતો પણ પરવર્તી કાળમાં એની જગ્યાએ 'લ અને ડ' આવી ગયા અને પરવર્તી કાળમાં અર્ધમાગધીમાંથી પણ 'ળ' નો લોપ થઈ ગયો એમ કહેવું અનુપયુક્ત નથી જણાતું.

૧૪. અર્ધમાગધી સાહિત્યમાં પ્રાચીન અને ઉત્તરવર્તી કાળમાં પ્રચલિત થયેલા એમ બન્ને પ્રકારના પ્રત્યયો એક સાથે જ પ્રયુક્ત થયેલા જોવા મળે છે. આ બધું પ્રમાદના લીધે થયું હશે અથવા તો પછીના કાળને અનુરૂપ ભાષાને સમજવામાં સરલતા લાવવા ક્ષાતર પણ આવું બન્યું હશે એમ પણ કહી શકાય. કારણ કે જૈન અથવા તો શ્રમણ પરંપરામાં અર્થ ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, ન કે વૈદિક પરંપરા પ્રમાણે ભાષા ઉપર વિશિષ્ટ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.

૧૫. જૈસલમેરની એક તાડપત્રની હસ્તપ્રતમાં મળતા પાઠોના આધારે 'વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય'ના નવીન સંસ્કરણ(સંપા. પં. દલસુખભાઈ માલવણિયા, લા. દ. ભા. સં. વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૬૬)માં ધ્વનિ-પરિવર્તનની દૃષ્ટિએ ઘણા ઘણા શબ્દ-પાઠો બદલાઈ (એના કરતાં આ ગ્રંથના જૂના સંસ્કરણોની દૃષ્ટિએ) ગયા છે. એવી જ રીતે અર્ધમાગધી આગમ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોની પ્રાચીન ભાષામાં પણ હસ્તપ્રતોમાં ઉપલબ્ધ થતાં પ્રાચીન શબ્દ-રૂપોને પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ અને એ દૃષ્ટિએ અર્ધમાગધી આગમ ગ્રંથોનું પુનઃ સમ્પાદન થવું જોઈએ એવું એક નિવેદન પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.

છેલ્લે, પ્રાચીન લેખન પદ્ધતિ અને પછીની લેખન પદ્ધતિમાં થયેલા ફેરફારને લીધે અક્ષરોમાં કોઈક વાર થયેલા ભ્રમને લીધે 'ન'કાર 'ળ'કાર રૂપે વંચાવા માંડ્યો હોય એમ પણ જણાય છે તેથી મૂળ 'ન'કાર 'ળ'કારમાં બદલાઈ જવાની પણ સંભાવના ઓછી નથી.

આ બધાં અધ્યયન અને વિશ્લેષણનો સાર એટલો જ કે અર્ધમાગધી જેવી પ્રાચીન અને પૂર્વ ભારતની ભાષામાં પરવર્તીકાળની પ્રાકૃતો અને વૈયાકરણોના નિયમોને લીધે જે જે ફેરફારો થવા પામ્યા છે તે તે સ્થલે પ્રામાણિક આધારો પ્રમાણે પ્રાચીન શબ્દ-રૂપો પરિસ્થાપિત થવા જોઈએ એ જ અંતિમ ફલશ્રુતિ છે.*

★ પુસ્તકના પ્રકાશક : પ્રાકૃત જૈન વિદ્યાવિકાસ ફંડ, અમદાવાદ, ૧૯૯૫. પૃ. ૧૩૦. કિં.

રૂ. ૫૦